

NEMECKÉ VOJNOVÉ HROBY NA ÚZEMÍ SLOVENSKA

1.ČASŤ

PETER ŠUMICHRAST

ŠUMICHRAST, P.: German military graves in Slovakia. Part I. *Vojenská história*, 3, 14, 2010, pp. 88–108, Bratislava.

The author draws the attention to the issue of military graves of the members of German Armed Forces, the people killed in the war conflicts during 1914 – 1918, as well as in 1939 – 1945. Meanwhile they are those who were under the protection of the International Humanitarian Right. He analyses the circumstances of the fights and the war operations in the WWI, the number of the victims, the ways of burying the people in the WWI, the historical circumstances of the fights and the war operations of the WWII.

Military History. Slovakia. 1. and 2.nd WW, German war graves.

Slovenská republika napriek skutočnosti, že vznikla 1. januára 1993, má veľmi bohatú vojenskú minulosť, ktorá je spätá s históriou predchádzajúcich štátnych útvarov existujúcich v tomto geografickom priestore. Na území Slovenskej republiky, ktorá sa svojou rozlohou 49 035 km² zaraďuje medzi menšie členské štáty Európskej únie, sa nachádza značné množstvo vojnových hrobov a pochovaných obetí, ktoré sú výsledkom významných, avšak pre Slovensko tragických historických udalostí, ktoré sa odohrali v prvej polovici 20. storočia.¹

Medzi takéto historické udalosti svetového rozsahu sa radia 1. svetová vojna (1914 – 1918) a 2. svetová vojna (1939 – 1945), ktoré zasiahli aj územie súčasnej Slovenskej republiky. Bojová činnosť armád na území dnešného Slovenska si vyžiadala veľké množstvo ľudských obetí, zapríčinila množstvo ľudských tragédií, ako aj obrovské materiálne škody.

Pre vedenie bojovej činnosti na území Slovenska v 1. svetovej vojne, ale aj počas 2. svetovej vojny, bolo charakteristické, že najťažšie boje s množstvom ľudských obetí na oboch stranách frontu sa odohrali v ťažkom hornato-lesnatom teréne, mnohokrát za nepriaznivých klimatických podmienok.² Ľudské obete, ktoré si vyžiadali ťažké boje v rokoch 1. svetovej vojny a 2. svetovej vojny, nám dodnes pripomínajú hroby padlých vojakov zúčastnených armád.

Na území Slovenskej republiky sa nachádzajú aj vojnové hroby príslušníkov nemeckých

1 ŠUMICHRAST, P. Sovietske vojnové hroby na území Slovenska. In *Vojenská história*, roč. 14, 2010, č. 2, s. 111.

2 HRONSKÝ, M. – KRIVÁ, A. – ČAPLOVIČ, M. *Vojenské dejiny Slovenska*. IV. zv. 1914-1939. Bratislava : MO SR, 1996 taktiež CSÉFALVAY, F. a kol. *Vojenské dejiny Slovenska*. V. zv. 1939 -1945. Bratislava : Magnet Press Slovakia, 2008.

ozbrojených síl, resp. im podľa nemeckého práva na roveň postavených osôb, ktoré zomreli v dôsledku vojnových udalostí v rokoch 1914 – 1918, ako aj v rokoch 1939 – 1945 a boli v čase svojej smrti pod ochranou medzinárodného humanitárneho práva.³

Podľa publikovaných údajov je na území Slovenskej republiky identifikovaných najmenej 1 174 vojnových hrobov príslušníkov nemeckých ozbrojených síl, ktorí zomreli v dôsledku vojnových udalostí v rokoch 1914 – 1918, ako aj 23 997 vojnových hrobov príslušníkov nemeckých ozbrojených síl, ktorí zahynuli v rokoch 1939 – 1945.⁴

HISTORICKÉ SÚVISLOSTI BOJOV A VOJENSKÝCH OPERÁCIÍ V ČASE 1. SVETOVEJ VOJNY

V novodobých dejinách Slovenska predstavuje 1. svetová vojna len veľmi slabo zmapované miesto vojenskej histórie Slovenska, a to aj napriek skutočnosti, že rozsah mobilizácie ľudských zdrojov a počet obetí počas 1. svetovej vojny trojnásobne až štvornásobne prevyšoval zrovnateľné ukazovatele z obdobia 2. svetovej vojny. Týka sa to nielen frontového nasadenia občanov Rakúska-Uhorska, ktorí žili na území dnešnej Slovenskej republiky, ale aj bojov, ktoré zasiahli územie severovýchodného Slovenska v období rokov 1914 – 1915.⁵

Frontové operácie, ktoré sa viazali k územiu dnešnej Slovenskej republiky, trvali od novembra 1914 do mája 1915. Počas tohto obdobia zasiahli šesť okresov súčasného Prešovského kraja – Bardejov, Humenné, Medzilaborce, Snina, Stropkov, Svidník. Boje si za predmetné historické obdobie vyžiadali životy približne 37 400 vojakov rakúsko-uhorskej, ruskej a nemeckej armády, ktorí našli miesto posledného odpočinku na 236 vojnových cintorínoch nachádzajúcich sa na území severovýchodného Slovenska. Z tohto celkového počtu mŕtvych vojakov bolo najmenej 1 174 Nemcov.⁶

V súvislosti s vyššie uvedeným treba zdôrazniť skutočnosť, že boje v severovýchodnej časti Slovenska v tomto historickom období nadobudli veľký strategický význam, a karpatský úsek východného frontu sa stal miestom intenzívnych bojových operácií, ktoré rozhodovali o ďalšom priebehu 1. svetovej vojny.

Po vyhlásení 1. svetovej vojny sa východný front stal rovnako dôležitým dejiskom vojnových operácií ako západný front. Toto významné postavenie si udržal až do konca roka 1915. Vojensko-strategické ťažisko 1. svetovej vojny sa definitívne presunulo na západný front až na začiatku roku 1916. Do toho času sa o výsledkoch vojny rozhodovalo v rovnakej miere na oboch frontoch. Demonštrovali to aj boje v Karpatoch, ktoré sa vo svojej vrcholiacej fáze v januári – apríli 1915 stali jedným z najvýznamnejších a najkrvavejších bojísk 1. svetovej vojny.⁷

3 BYSTRICKÝ, J. K charakteristickým črtám bojovej činnosti pri oslobodzovaní Slovenska. In ŠTEFANSKÝ, V. (zost). *Záverčná fáza 2. svetovej vojny a oslobodenie Slovenska*. Zborník príspevkov a materiálov z medzinárodnej vedeckej konferencie v Bratislave 25. – 26. apríla 1995. Bratislava : Vojenský historický ústav, 1996, s. 33 taktiež CSÉFALVAY, F. a kol. *Vojenské dejiny Slovenska – V. zv. (1939 – 1945)*. Bratislava : Magnet Press Slovakia, 2008, s. 243 taktiež <http://www.civil.gov.sk/archiv/CASOPIS/2006/13/1314ho.htm>

4 Podľa nemeckých záznamov sa 23 997 hrobových miest s pozostatkami nemeckých vojakov z 2. svetovej vojny pôvodne nachádzalo v 1 283 slovenských obciach. Pozri: Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge e. v. *Práca za mier. Nemecké vojenské cintoríny Slovenská republika*. s. 5 taktiež <http://korzar.sme.sk/c/4630451/nemecke-obete-vojny-mali-byt-vymazane-z-pamati-naroda.html#ixzz0paogotXF>.

5 HRONSKÝ, KRIVÁ, ČAPLOVIČ, ref. 2, s. 9, taktiež DROBŇÁK, M. – KORBA, M. – TURIK, R. *Cintoríny prvej svetovej vojny na východnom Slovensku*. Humenné : Klub Vojenskej histórie Beskydy, 2007. s. 9.

6 DROBŇÁK, KORBA, TURIK, ref. 5, s. 9.

7 HRONSKÝ, KRIVÁ, ČAPLOVIČ, ref. 2, s. 18-23.

Prvú fázu bojov na východnom fronte poznamenalo niekoľko rozhodujúcich faktorov majúcich svoje prvopočiatky ešte v predvojnovom období. Nemecko zhromaždilo v auguste 1914 väčšinu vojsk na západnom fronte s jednoznačným zámerom vyradiť z vojny za šesť týždňov Francúzsko a následne presunúť svoje sily a prostriedky na východný front proti ďalšiemu nepriateľovi – Rusku. Jeho spojenc, Rakúsko-Uhorsko, malo dovedy odolávať tlaku ruských vojsk a udržať svoje postavenia až do príchodu posíl zo spojeneckého Nemecka. Rakúsko-Uhorsko zároveň plánovalo poraziť na druhoradom bojisku Srbsko.⁸ Cieľom Ruska bolo postupné vyradenie súperov z vojny: najprv Rakúsko-Uhorsko, ako slabšieho protivníka a potom Nemecko, ako silnejšieho protivníka.

Prvé bojové operácie v auguste a septembri 1914 nekorešpondovali s obsahom predvojnových plánov a vytvorili strategickú situáciu, s ktorou velenia armád Nemecka a Rakúsko-Uhorska nepočítali.

Nemecký neúspech na západnom fronte spôsobil, že nemecké vojska nemohli byť presunuté na východný front, na pomoc bojujúcemu Rakúsko-Uhorsku. V dôsledku toho bolo rakúsko-uhorské velenie nútené improvizovať a dúfať, že odolá ruskému náporu dovedy, kým nemecký spojenc dodrží predvojnové sľuby a pošle posily. Taktiež ruskej strane sa nepodarilo realizovať svoj plán a poraziť v prvom rade Rakúsko-Uhorsko. V záujme odvrátenia porážky Francúzska došlo k rozptýleniu ruských vojsk, ktoré ešte pred ukončením mobilizácie prešli do útoku ako vo východnom Prusku proti Nemecku, tak aj v Haliči proti Rakúsko-Uhorsku. Rusku sa síce podarilo odľahčiť nemecký tlak na Francúzsko, ale boje vo východnom Prusku skončili jeho porážkou a front sa v tomto úseku dlhodobo stabilizoval. Naopak, v Haliči sa skončili boje ruským víťazstvom a prienikom ruských vojsk za líniu rieky San a do predhoria Karpát na území súčasnej západnej Ukrajiny.⁹

Na konci septembra 1914 boli velenia armád na oboch stranách východného frontu nútené prehodnotiť svoje plány a prispôbiť ich novej strategickej situácii. Ruské velenie sa na základe dovedejších skúseností rozhodlo dokončiť mobilizačné rozvíjanie svojich vojsk a do novej ofenzívy prejsť až po ich plnom sústreďení na fronte. Toto rozhodnutie dočasne odovzdalo strategickú iniciatívu do rúk rakúsko-uhorského a nemeckého velenia.

V priebehu októbra 1914 sa rakúsko-uhorské vojská pokúsili uskutočniť protiútok a preniknúť cez rieky Visla a San, ale ich úsilie zaznamenalo neúspech. Rovnakým neúspechom sa skončil nemecký pokus o prienik cez rieku Visla. Na konci októbra 1914 bolo sústreďovanie ruských vojsk završené a ruské velenie vydalo rozkaz na prechod do ofenzívy, ktorej cieľom bolo obsadenie západnej časti Haliče, nemeckého Sliezska a prienik do západného Pruska smerom na Berlín.¹⁰

Pod tlakom tohto rozhodujúceho ruského útoku začala jedna časť rakúsko-uhorských vojsk ustupovať do Karpát k úseku súčasných slovensko-poľských hraníc, a druhá časť vojsk sa sťahovala smerom ku Krakovu a Čenstochovej. V protivníkovom tyle zostal pevnostný komplex Przemysl, ktorý bol obkľúčený, a ruské vojská pristúpili k jeho obliehaniu. Taktiež nemecké vojská ustupovali na západ smerom k Lodži, a stabilným ostával len úsek frontu vo východnom Prusku. V dôsledku ruskej ofenzívy nastala nebezpečná situácia, pretože nemecké velenie sa naďalej usilovalo o dosiahnutie víťazstva na západnom fronte, a na východný front posielalo iba malé posily. Rakúsko-uhorské velenie zasa nedisponovalo dostatočnými silami, aby bez pôvodne sľúbenej pomoci udržalo svoje obranné postavenia.

8 Tamže, s. 26.

9 Tamže, s. 30.

10 DROBŇÁK, KORBA, TURIK, ref. 5, s. 11.

Dňa 27. októbra 1914 sa uskutočnila porada predstaviteľov nemeckého a rakúsko-uhorského velenia zásadného významu.¹¹ Rakúsko-uhorskej strane sa napriek úsiliu nepodarilo na nej presvedčiť nemeckého spojenca o nutnosti čo najskôr presunúť časť síl a prostriedkov zo západného frontu na východný front. Nemecké najvyššie velenie tento krok nehodlalo realizovať z dôvodu, že očakávalo, že po neúspechu v bitke na Marne sa mu predsa len podarí dosiahnuť víťazstvo a ešte pred koncom roku 1914 vyradiť Francúzsko z vojny.¹²

Rakúsko-uhorský generálny štáb a nemecké hlavné veliteľstvo východného frontu boli odkázané len na tie sily, ktorými už disponovali. Išlo o 42 rakúsko-uhorských peších divízií a 17 nemeckých peších divízií, ktoré však boli dvakrát slabšie ako ruské vojská po úplnom ukončení ich mobilizácie v októbri 1914.¹³

Genplk. F. Conrad von Hötzendorf a genplk. P. von Hindenburg boli v dôsledku toho nútení čeliť rozhodujúcej ruskej ofenzíve aktívnym manévrom, pretože pasívna obrana by nevydržala tlak početne prevažujúcich ruských síl. Táto skutočnosť, spolu s celkovou dĺžkou frontu a menšou hustotou nasadených vojsk, spôsobila, že operácie na východnom fronte si naďalej zachovali pohyblivý charakter, a na rozdiel od západného frontu ešte neuviazli v statickej zákopovej vojne.

Ruské vojská na prelome októbra a novembra 1914 postupovali na širokom fronte smerom na západ. Pred sebou „tlačili“ brániace sa rakúsko-uhorské a nemecké sily. Hlavný veliteľ ruských vojsk gen. jazd. veľkoknieža N. N. Romanov určil úlohy gen. pech. N. V. Ruzskijemu, veliteľovi severozápadného frontu a gen. del. N. I. Ivanovovi, veliteľovi juhozápadného frontu.¹⁴

Nemecké a rakúsko-uhorské velenie sa v tejto napätej situácii rozhodlo pre veľmi riskantný manéver, na základe ktorého chcelo zastaviť ruskú ofenzívu. Genplk. P. von Hindenburg a jeho náčelník štábu genmjr. E. Ludendorff stiahli hlavnú časť síl, ktorú tvorili jednotky 9. armády gen. jazd. A. von Mackensena z priestoru medzi Čenstochovou a mestom Lodž a presunuli ich do priestoru severozápadne od Lodže. Do medzery, ktorá vznikla ich odchodom, presunuli rakúsko-uhorské jednotky 2. armády gen. jazd. E. von Böhm-Ermolli. Tie genplk. Conrad von Hötzendorf stiahol zo svojho pravého krídla v Karpatoch.

Rozvinutá sieť železníc v nemeckom a rakúsko-uhorskom pohraničí umožnila rýchlo a nepozorovane realizovať tento manéver, ktorý vytvoril predpoklady na prekvapujúci protiútok proti hlavným silám ruského severozápadného frontu. Rakúsko-uhorské velenie však v záujme krytia nemeckého protiútku bolo nútené podstatne oslabiť svoju obranu v Karpatoch, ktorú ostala držať len osamotená 3. armáda gen. pech. S. Boroeviča.

Rozhodujúca ruská ofenzíva k 11. novembru 1914 dosiahla svoj kulminálny bod a vojská severozápadného frontu sa priblížili k hraniciam západného Pruska. Vojská juhozápadného frontu zasa obsadili väčšinu západnej Haliče, prenikli ku Krakovu a Čenstochovej a ohrozovali nemecké Sliezske. Rakúsko-uhorské jednotky v Karpatoch a nemecké jednotky vo vý-

11 Tamže, s. 11.

12 Na november 1914 plánovalo rozhodujúcu ofenzívu pri Ypres. Z tohto dôvodu neplánovali uvoľniť pre potreby východného frontu žiadne významnejšie posily. Z vyššie uvedeného dôvodu bol rakúsko-uhorský spojenec požiadaný, aby ešte jeden – dva mesiace odolával ruskému tlaku, a to aj napriek tomu, že podľa pôvodného plánu mali byť nemecké vojská presunuté po porážke Francúzska na východný front už po siedmich týždňoch od vypuknutia vojny.

13 DROBŇÁK, KORBA, TURIK, ref. 5, s. 12.

14 Armády severozápadného frontu mali na svojom pravom krídle držať front vo východnom Prusku a na ľavom krídle postupovať cez Lodž na Poznaň. Armády juhozápadného frontu mali na svojom pravom krídle postupovať na Krakov a Čenstochovú a na ľavom krídle držať front v Karpatoch.

chodnom Prusku boli príliš slabé, aby ohrozili krídla útočiacich ruských vojsk. Jedinou šancou na zvrátenie situácie bol protiútok nemeckej 9. armády gen. jazd. A. von Mackensena, ktorý sa začal 12. novembra 1914 a smeroval na Lodž.¹⁵

V priebehu nasledujúcich dvoch týždňov prebiehali v tejto oblasti úporné boje, ktoré do histórie 1. svetovej vojny vstúpili ako bitka pri Lodži. Jej výsledkom bolo zastavenie postupu ruského severozápadného frontu ďalej na západ k vtedajším hraniciam Nemecka. Tento úspech bol iba čiastočný, pretože stabilizoval len nemecký úsek východného frontu, avšak rakúsko-uhorskému úseku nepriniesol očakávané odľahčenie. Armády ruského juhozápadného frontu postupovali ďalej na západ bez ohľadu na vývoj bojov pri Lodži. Genplk. F. Conrad von Hötzendorf bol nútený opäť improvizovať a po oslabení frontu v Karpatoch musel oslabiť aj front v západnej Haliči medzi horným tokom rieky Visla a súčasnou slovensko-poľskou hranicou. Stiahol odtiaľ 4. armádu gen. pech. arcikniežaťa J. F. von Österreich-Toskana a presunul ju do priestoru medzi Krakovom a Čenstochovou. V dôsledku tohto manévru koncentroval svoje sily na sever od horného toku Visly. Rakúsko-uhorským vojskám sa v bitke pri Krakove podarilo na konci novembra 1914 zastaviť ruskú ofenzívu aj na tomto úseku.

Odrazenie ruského útoku a stabilizácia frontu na línii vedúcej z východného Pruska cez Lodž ku Krakovu bolo vykúpené oslabením obrany juhovýchodne od Krakova a v Karpatoch. Rakúsko-uhorské velenie splnilo predvojnové záväzky a pomohlo svojmu spojencovi zastaviť ruskú ofenzívu smerujúcu do západného Pruska a nemeckého Sliezska aj za cenu ohrozenia vlastného vnútrozemia. Slabo bránený rakúsko-uhorský front v Karpatoch a západnej Haliči sa na konci novembra dostal do kritickej situácie. Napriek neúspechu ľavého krídla ruského severozápadného frontu pri Lodži a pravého krídla juhozápadného frontu pri Krakove, pokračovali armády ľavého krídla tohto frontu vo svojom postupe.

Na konci novembra 1914 jednotky ruskej 8. armády gen. jazd. A. A. Brusilova prenikli na južnú stranu Karpát na územie súčasnej Slovenskej republiky.¹⁶ Jednotky ruskej 3. armády gen. pech. R. Dmitrieva, ktoré útočili medzi horným tokom rieky Visla a Karpatmi, prenikli z tohto nového smeru opäť do blízkosti Krakova.

Rakúsko-Uhorsko na konci novembra 1914 po prvýkrát čelilo reálnej hrozbe vojenskej porážky. Jeho armády namiesto pôvodne plánovaných siedmich týždňov už štyri mesiace čelili hlavným silám ruských vojsk a sľúbené nemecké posily zo západného frontu stále neprichádzali. Rakúsko-uhorské vojská pomohli zastaviť rozhodujúcu ruskú ofenzívu pred vtedajšími nemeckými hranicami a stabilizovať väčšinu východného frontu na sever od horného toku rieky Visla, ale utrpeli ťažké straty a boli veľmi vyčerpané. Na juh od horného toku Visly však ruské jednotky ďalej útočili na Krakov a cez priesmyky na súčasných slovensko-poľských hraniciach prenikali na druhú stranu Karpát. Rakúsko-uhorské velenie nemohlo očakávať posily zo spojeneckého Nemecka a bolo nútené siahnuť ku krajným opatreniam. Na ohrozené úseky frontu boli sťahované posily z bojiska v Srbsku a do bojov boli taktiež nasadzované improvizovane vytvorené jednotky z rekonvalescentov, vojakov domobrany starších ročníkov a narýchlo vycvičených záložníkov. Toto úsilie pomohlo odolať ruskému tlaku a stabilizovať front v Karpatoch.

K rozhodujúcemu stretnutiu rakúsko-uhorských a ruských vojsk došlo juhovýchodne od Krakova. Genplk. F. Conrad von Hötzendorf opäť zopakoval riskantný manéver, a na prelome novembra a decembra 1914 oslabil vojská na fronte medzi Krakovom a Čenstochou

15 DROBŇÁK, KORBA, TURIK, ref. 5, s. 13.

16 HRONSKÝ, KRIVÁ, ČAPLOVIČ, ref. 2, s. 19.

vou. Presunul odtiaľ väčšiu časť 4. armády gen. pech. arcikniežata J. F. von Österreich-Toskana naspäť na juh od horného toku rieky Visla a vyslal ju do protiútok. V dňoch 2. – 12. decembra 1914 prebiehali úporné boje po celej dĺžke frontovej línie medzi Krakovom a súčasnou poľsko-slovenskou hranicou, ktoré skončili rakúsko-uhorským úspechom. Ruská 8. armáda gen. jazd. A. A. Brusilova sa nedokázala odpútať od rakúsko-uhorskej 3. armády gen. pech. S. Boroeviča a nestihla sa včas stiahnuť spoza Karpát na pomoc ruským vojskám pri Krakove. Ruská 3. armáda gen. pech. R. Dmitrieva bez tejto podpory neodolala rakúsko-uhorskému tlaku a bola prinútená ustúpiť na líniu rieky Dunajec. Táto operácia vstúpila do histórie 1. svetovej vojny ako Lapanowsko-limanovská bitka, a rakúsko-uhorským vojskám priniesla kľúčové strategické víťazstvo. Vďaka nemu bola ruská ofenzíva v decembri 1914 zastavená aj na tomto poslednom úseku východného frontu a bezprostredná hrozba vojenskej porážky Rakúsko-Uhorska bola dočasne zažehnaná.

Na konci decembra 1914 došlo k stabilizácii východného frontu, ktorý po prvýkrát ustrnul v statickej zákopovej vojne. Obranné línie znepriatelených armád sa tiahli od pobrežia Baltského mora vo východnom Prusku cez vtedajšie ruské Poľsko ďalej do Karpát, a týmto pohorím pokračovali až do Bukoviny k hraniciam neutrálneho Rumunska. Niekoľko mesačne nepretržité a intenzívne boje si vyžiadali obrovské množstvo padlých, ranených, nezvestných a zajatých vojakov.¹⁷ V dôsledku toho vznikla patová situácia, s ktorou žiadna zo znepriatelených strán nepočítala. Predvojnové plány Nemecka, Rakúsko-Uhorska aj Ruska ráтали s krátkym ozbrojeným konfliktom, ktorý mal byť úspešne vybojovaný ešte pred koncom roku 1914.

Generálne štáby týchto veľmocí boli nútené reagovať na novú strategickú situáciu a pripraviť operačné plány pre nastávajúcu fázu bojov. Ruské velenie na základe neúspechu jesennej ofenzívy došlo k záveru, že bude potrebné zamerať novú ofenzívu len proti jednému protivníkovi a pred druhým protivníkom zostať v obrane. Štáby ruského severozápadného a juhozápadného frontu však medzi sebou začali súperiť v otázke, či disponibilné posily budú sústredené proti Nemecku alebo proti Rakúsko-Uhorsku. Ruské najvyššie politické vedenie tento spor nedokázalo včas rozhodnúť, pretože riešilo dilemu medzi záujmom vyradiť slabšieho rakúsko-uhorského protivníka a záujmom pomôcť francúzsko-britským spojencom prostredníctvom tlaku na silnejšieho nemeckého protivníka. Neschopnosť jasného stanovenia strategických priorít charakterizovala ruské vojnové úsilie počas prvých troch mesiacov roku 1915 a znemožnila ruskému veleniu efektívne využiť jeho početnú prevahu.

Nemecké velenie sa nevzdávalo plánu dosiahnuť víťazstvo na západnom fronte, a preto východný front naďalej považovalo za strategicky druhoradé bojisko, na ktorom stačí udržať obranu. Uvedomilo si však zložitú situáciu svojho spojenca a na začiatku roku 1915 po prvýkrát reagovalo na opakujúce sa rakúsko-uhorské žiadosti o zaslanie významnejších posíl. Išlo o tzv. Deutsche Südmaree (Nemecká južná armáda) gen. pech. A. von Linsingena, ktorá v priebehu januára 1915 zaujala postavenia v Karpatoch, na území súčasnej Ukrajiny.¹⁸

Rakúsko-uhorské velenie si po prekonaní krízy na prelome novembra a decembra 1914 a po víťazstve v Lapanowsko-limanovskej operácii stanovilo ambiciózne cieľ, podniknúť

17 Do konca roku 1914 dosiahli celkové ruské straty výšku približne 1 milión vojakov. Rakúsko-uhorské straty za to isté obdobie dosiahli výšku okolo 800-tisíc vojakov (bez strát v Srbsku). Nemecké straty boli približne 200-tisíc vojakov (len na východnom fronte). DROBŇÁK, KORBA, TURIK, ref. 5, s. 15.

18 FUČÍK, J. Karpatská zima 1914 – 1915. In *Prvá svetová vojna – Boje v Karpatoch*. Zborník príspevkov z medzinárodnej konferencie. Humenné, 6. decembra 2007. Zostavili: Mgr. Vasil Fedič a Ing. Svätoslav Husťák. Humenné : Redos, 2007, s. 23.

vlastnú ofenzívu a odblokovat Przemysl obliehaný ruskými vojskami. Za týmto účelom plánovalo využiť svoje a nemecké jednotky rozvinuté na karpatskom úseku východného frontu. V rovnakom úseku sa však k ofenzíve pripravovali aj armády ruského juhozápadného frontu, ktorých úlohou bolo prekonanie Karpát a preniknutie do vnútrozemia Rakúsko-Uhorska. Ako prvé dňa 23. januára 1915 prešli do útoku jednotky rakúsko-uhorskej 3. armády gen. pech. S. Borooviča a Nemeckej južnej armády gen. pech. A. von Linsingena. Jednotky rakúsko-uhorskej 3. armády nedokázali v náročných zimných podmienkach a v ťažko prístupnom horskom teréne prelomiť ruské postavenia a po niekoľkých dňoch uviazla. Postup Nemeckej južnej armády uviazol o niečo neskôr na začiatku februára 1915.¹⁹

Po odrazení rakúsko-uhorskej 3. armády gen. pech. S. Borooviča prešla 27. januára 1915 do útoku ruská 8. armáda gen. jazd. A. A. Brusilova. V oblasti dnešných slovensko-poľských hraníc sa jej podarilo prelomiť obranu protivníka. Ruské jednotky prenikli cez karpatské priesmyky a 5. februára 1915 obsadili Svidník aj Medzilaborce. Na tejto línii sa ich útok vyčerpá a rakúsko-uhorským obrancom sa podarilo dočasne stabilizovať ich postavenia na južnej strane Karpát. Neúspech prvej rakúsko-uhorskej ofenzívy, zameranej na deblokáciu Przemyslu a úspešný prienik ruských vojsk cez Karpaty na územie súčasnej Slovenskej republiky, spôsobili, že od konca januára 1915 sa karpatské bojisko stalo najexponovanejším úsekom východného frontu.

Rakúsko-uhorské velenie sa preto rozhodlo prisunúť do tejto oblasti 2. armádu gen. jazd. E. von Böhm-Ermolli, ktorú rozvinulo medzi pravým krídlom 3. armády a ľavým krídlom Nemeckej južnej armády na línii medzi Lupkovským a Užockým priesmykom. Ruské velenie reagovalo prisunutím 9. armády gen. pech. P. A. Lečického na ľavé krídlo 8. armády a prenesením hlavných síl 3. armády gen. pech. R. Dmitrieva zo západnej Haliče do Karpát na pravé krídlo 8. armády. Rakúsko-uhorské jednotky ukončili prípravu na útok skôr ako ruské jednotky, a 27. februára 1915 zahájili druhú ofenzívu zameranú na deblokáciu Przemyslu. Vo vrcholovej karpatskej zime nasledovali úporné boje, ktoré sa skončili 10. marca 1915 rakúsko-uhorským neúspechom. Gen. jazd. E. von Böhm-Ermolli so svojou 2. armádou dokázal preniknúť až k Baligrodu, len 70 kilometrov južne od obklúčeného Przemyslu, ale tam sa jeho útok vyčerpá. Rakúsko-uhorská 3. armáda gen. pech. S. Borooviča a Nemecká južná armáda gen. pech. A. von Linsingena viedli v tomto období statickú zákopovú vojnu a nedisponovali už dostatočnými silami na zahájenie rozsiahlej útočnej činnosti.

V dôsledku neúspechu dvoch rakúsko-uhorských ofenzív zanikla možnosť deblokovať pevnosť Przemysl. Jeho posádka sa po polročnom obliehaní a po vyčerpaní všetkých zásob 22. marca 1915 vzdala a do ruského zajatia padlo 119 500 rakúsko-uhorských dôstojníkov a vojakov. Kapitulácia Przemyslu mala ďalekosiahle politické aj vojensko-strategické dôsledky. Ruské velenie po dlhých polemikách konečne dosiahlo konsenzus v otázke svojich priorit a za prvoradú úlohu určilo prienik cez Karpaty do vnútrozemia Rakúsko-Uhorska s cieľom vyradiť tohto protivníka z vojny. Juhozápadnému frontu gen. del. N. I. Ivanova boli pridelené nové posily a do pripravovanej ofenzívy mohol taktiež nasadiť jednotky 11. armády gen. pech. A. N. Selivanova, ktoré sa uvoľnili po obsadení Przemyslu. Od týchto vojsk sa požadovalo dosiahnutie rýchleho víťazstva, pretože hospodárstvo cárskeho Ruska malo veľké problémy s fungovaním vo vojnovom režime a ruské vojská začali v tomto období už pociťovať nedostatok munície a výzbroje. Ruské velenie preto do svojej karpatskej ofenzívy nasadilo všetky dostupné rezervy a dúfalo, že táto operácia rozhodne o výsledku bojov na celom východnom fronte. Rakúsko-Uhorsko sa na konci marca 1915 ocitlo v rovnako kri-

19 Tamže, s. 24.

tickej situácii ako na konci novembra 1914, a po druhýkrát čelilo reálnej hrozbe vojenskej porážky. Jeho vojská boli po ťažkých zimných bojoch v Karpatoch vyčerpané a náhradné telesá v zázemí nestačili dopĺňať zvyšujúce sa straty frontových jednotiek a rýchlo im pridelovať dostatočný počet zmobilizovaných záložníkov a odvedencov. Zatiaľ čo ruské vojská začali v tomto období trpieť rastúcim nedostatkom munície a výzbroje, rakúsko-uhorské vojská začali naopak pociťovať akútny nedostatok vycvičených vojakov.

Závažnosť situácie si uvedomilo aj nemecké velenie, ktoré začalo uvažovať o presune strategického ťažiska svojho vojnového úsilia zo západného frontu na východný front. Avšak prijatie tohto zásadného rozhodnutia, naplánovanie bojovej činnosti a presun časti nemeckých vojsk z Francúzska do západnej Haliče si vyžiadalo niekoľko týždňov a bolo zavŕšené až na konci apríla 1915. V dôsledku tejto situácie v období medzi koncom marca a začiatkom apríla 1915 nastalo pre rakúsko-uhorskú armádu jedno z najťažších období celej 1. svetovej vojny, keď oslabená a vyčerpaná musela čeliť novej ruskej ofenzíve. Vtedajšiu kritickú situáciu zdôrazňoval najmä fakt, že nemecký spojenec nesplnil predvojnové sľuby a nedokázal za šesť týždňov vyradiť z vojny Francúzsko a presunúť svoje sily proti Rusku. Rakúsko-Uhorsko tak namiesto pôvodne plánovaných siedmich týždňov čelilo prevahе ruských vojsk už osem mesiacov.

Velenie ruského juhozápadného frontu nechcelo strácať čas a jeho armády začali prechádzať do útoku postupne už od 20. marca 1915 po celej dĺžke karpatského frontu. Intenzita ich útokov sa zosilňovala paralelne s prisúvaním jednotiek 11. armády gen. pech. A. N. Selivanova od Przemyslu, a ruská ofenzíva vyvrcholila na začiatku apríla 1915. Jej ťažiskom sa stalo územie severovýchodného Slovenska, kde sa ruské jednotky pokúšali preraziť cez Zborov na Bardejov, cez údolie Ondavy na Vranov nad Topľou, cez údolie Laborca na Humenné a cez priesmyk Ruské sedlo na Sninu a Užhorod. Na prelome marca a apríla 1915 sa rozpútali najurputnejšie boje v celej epopeji karpatských bitiek. Ruské vojská vrhali do útoku posledné zálohy a zužitkovali všetky dostupné zásoby munície. Rakúsko-uhorské vojská z posledných síl držali svoje obranné postavenia s vedomím, že ich ústup by znamenal prelomenie karpatského frontu a preniknutie protivníkových vojsk do vnútrozemia monarchie. Na južnej strane Karpát sa front po celej svojej dĺžke otriasal v doposiaľ najťažších a najkrvavejších bojoch. V dôsledku ruskej ofenzívy sa územie súčasnej Slovenskej republiky stalo dejiskom jednej z kľúčových bitiek 1. svetovej vojny. Ruské vojská vyvinuli enormný tlak s cieľom prelomiť protivníkovu postavenia aspoň na jednom úseku karpatského frontu, avšak rakúsko-uhorská obrana sa ukázala ako dostatočne odolná. Vznikol síce celý rad kritických situácií, ktoré sa však rakúsko-uhorskému veleniu podarilo eliminovať a udržať obranné pozície. Väčší taktický úspech ruské vojská zaznamenali len v údolí Laborca, kde hrozilo, že prekonajú obranu rakúsko-uhorského X. armádneho zboru gen. pech. H. Meixner von Zweienstamm, ktorý podliehal 3. armáde gen. pech. S. Boroeviča. Túto hrozbu zažehnalo nasadenie nemeckých jednotiek Beskiden Korps (Beskydský zbor), ktorému velil gen. jazd. J. G. von der Marwitz. Nemecké velenie na poslednú chvíľu vyčlenilo na podporu rakúsko-uhorského spojencu posily v počte troch peších divízií, ktoré v tomto úseku prešli 3. apríla 1915 do protiútoku a obnovili pôvodnú líniu obrany.²⁰

Ruské vojská zaznamenali neúspechy aj na ostatných úsekoch karpatského frontu, a útočná operácia na severovýchode Slovenska vyčerpala ich ofenzívny potenciál. Do európskej vojenskej histórie vstúpili tieto boje ako „Veľkonočná bitka v Karpatoch“, a ruská vojenská historiografia ich označuje ako „3. karpatskú bitku“. Rozhodujúci pokus ruských vojsk

20 DROBŇÁK, KORBA, TURIK, ref. 5, s. 19.

o prekonanie Karpát a vyradenie Rakúsko-Uhorska z vojny zlyhal, a na východnom fronte došlo v dôsledku toho k celkovej zmene strategickej situácie. Rakúsko-uhorská armáda vydržala kritickú zatažkávaciu skúšku a vytvorila podmienky pre sústredenie nemeckých záloh presunutých zo západného frontu, ktoré potom 2. mája 1915 prešli do úspešnej ofenzívy pri Gorliciach.²¹

Na začiatku mája 1915 bol prelomený ruský front v západnej Haliči a postup nemeckých a rakúsko-uhorských vojsk prinútil ruské velenie okamžite stiahnuť jeho sily z južnej strany Karpát. Oblasti, o ktoré ruské vojská tvrdo a za veľkých strát bojovali od januára do apríla 1915 museli byť v priebehu niekoľkých dní opustené. Posledné ruské jednotky ustúpili cez Lupkovský priesmyk dňa 7. mája 1915.

V dôsledku tejto situácie sa boje presunuli do východnej Haliče a front sa tak vzdialil od teritória súčasnej Slovenskej republiky. V ďalších rokoch 1. svetovej vojny už bojové operácie naše územie nezasiahli. Východný front však za sebou zanechal spustošené bojisko zaplnené zničenými mestami a dedinami a pokryté hromadnými a individuálnymi vojnovými hrobmi. Okrem padlých a nezvestných vojakov zaznamenali bojujúce armády aj množstvo zranených a zajatých vojakov.²²

POČTY ĽUDSKÝCH OBETÍ A SPÔSOBY POCHOVÁVANIA V ČASE 1. SVETOVEJ VOJNY

Na základe štúdia dochovaných dobových písomností uložených vo Vojenskom historickom archíve v Bratislave a odbornej literatúry, ako aj výsledkov výskumu v teréne, možno konštatovať, že nemecká armáda stratila počas 1. svetovej vojny na teritóriu Slovenska cca 1 400 – 1 500 svojich príslušníkov. Z tohto počtu je jednoznačne identifikovaných 1 174 hrobových miest príslušníkov nemeckej brannej moci na teritóriu dnešného Slovenska.

Štatistický prehľad, ktorý by nám bližšie osvetlil vekovú, náboženskú, politickú alebo vzdelanostnú skladbu padlých nemeckých vojakov dodnes absentuje. Konkrétny spôsob pochovávania padlých nemeckých vojakov bol podmienený okolnosťami, za ktorých došlo k úmrtiu vojaka. Z tohto dôvodu hroby padlých nemeckých vojakov vznikali na rôznych miestach: priamo na bojisku, resp. v jeho tesnej blízkosti, vo vyhradených častiach miestnych cintorínov, vojenských cintorínov, ktoré budovali špeciálne jednotky c. k. rakúsko-uhorskej armády.

Treba zdôrazniť, že frontové podmienky a zložitá situácia na bojisku často ovplyvňovali spôsob pochovávania padlých nemeckých vojakov a neumožňovali, aby padlému vojakovi vykopali dôstojný hrob. Pozostatky vojakov zahynuvších počas bojov v Karpatoch boli mnohokrát pochované len provizórne, v plytkých hrobch vyhlbených počas krátkych chvíľ pokoja na fronte. Takto chceli spolubojovníci uchrániť ich telá pred divou zverou a nepriazňou počasia. V neposlednom rade mysleli aj na hygienickú stránku (zdravotné dôvody) a, samozrejme, psychologickú.

Ďalšie obete vojny zostávali mnohokrát ležať nepochované na miestach, kde ich zastihla

21 HRONSKÝ, KRIVÁ, ČAPLOVIČ, ref. 2, s. 22-23, taktiež DROBŇÁK, KORBA, TURIK, ref. 5, s. 20.

22 Len na teritóriu súčasnej Slovenskej republiky následkom týchto bojov padlo alebo v dôsledku zranení zomrelo 37 400 vojakov rakúsko-uhorskej, ruskej a nemeckej armády a ďalších približne 250 000 vojakov bolo na našom území ranených alebo zajatých. Veľkosť ľudských obetí v bojoch o Karpaty v rokoch 1914 – 1915 dokumentuje aj 236 vojenských cintorínov na severovýchode Slovenska. Nemecké straty dosiahli na východnom fronte v období január – apríl 1915 približne 300 000 vojakov. KORBA, M. *Východný front a boje v Karpatoch 1915*. In: <http://www.kvhbeskydy.sk/index.php/2008/11/22/vychodny-front-a-boje-v-karpatoch-1915/>.

neúprosná smrť. Pamätník týchto tragických udalostí na tieto okamihy spomínal takto:..., - *Hrobov bolo veľa, ale ani jeden označený menom či žrdkou. Skľučujúcim dojmom pôsobil pohľad na zle zasypané mŕtvoľy, tu a tam bolo vidieť rameno, vyčnievali chodidlá bosých nôh, miestami bolo vidno aj tvár.*²³

Problém dôstojného vyhľadávania a zberu pozostatkov padlých vojakov z karpatského bojiska s úmyslom ich pochovania do jednotlivých alebo hromadných hrobov na vojnových cintorínoch najskôr riešili príslušníci tzv. oddielov sanácie bojiska, ktoré podliehali jednotlivým tylovým veliteľstvám. Tieto oddiely úzko spolupracovali s vojenskými jednotkami nasadenými na konkrétnych úsekoch frontu, niekedy boli aj priamo podriadené pod velenie štábov c. k. rakúsko-uhorských poľných armád. Neskôr výkon týchto činností prevzali na to vytvorené K. und K. Kriegsgräber abz. Kompanie.²⁴

Okrem „frontových“ vojnových hrobov a vojnových cintorínov, ktoré sa nachádzali na bojisku, resp. v jeho blízkosti, boli nemeckí vojaci, ktorí zomreli na následky zranení, resp. chorôb, pochovávaní na vojnových cintorínoch budovaných v blízkosti vojenských lazaretov a nemocníc, v mnohých prípadoch vo vyhradených častiach miestnych cintorínov.

Na týchto cintorínoch boli ukladaní na posledný odpočinok starostlivosťou vojenskej správy, za asistencie vojenských a miestnych cirkevných inštitúcií a obyvateľstva regiónu. Tento smútočný akt podliehal presnej evidencii. V súvislosti s vyššie uvedeným treba zdôrazniť, že na začiatku vojny mali takéto vojenské pohreby značne honosný priebeh.

Napríklad v dobovej tlačí z 13. septembra 1914 opísali pohreb vojakov takto: ... *„Dvoch sme pochovali dnes popoludní. Jeden z nich bol dopravený do našej nemocnice už umierajúci a druhého už do Domu smútku rímsko-katolíckeho cintorína priniesli mŕtveho. Mesto Humenné si pokladalo za povinnosť pochovať týchto hrdinských vojakov.“* ... *„Jedného z mŕtvych hrdinov vystavili na nemocničnom dvore, kde bola truhla obložená vencami a kvetmi. Dekan... posvätil katafalk. Po odznení smútočných piesní, za sprievodu smútočných melódií kapely... sa smútočné zhromaždenie odobralo na cintorín. Truhlu niesli vojaci, ktorých sprevádzalo niekoľko stoviek smútiacich ľudí. Po príchode na cintorín vyniesli z Domu smútku aj truhlu druhého vojaka a statočných vojakov pochovali do hrobov vedľa seba.“*²⁵ Neskôr, keď počet obetí vojny početne narastal, sa z týchto pohrebov vojakov stala smutná, ale svojím spôsobom každodenná rutinná záležitosť.

Poslednou skupinou boli zahynuvší nemeckí vojaci, ktorých telesné pozostatky zostali z rôznych príčin ponechané bez pochovania na bojisku. Väčšinou išlo o vojakov, ktorých telesné pozostatky zostali ležať v hlbokých v karpatských horách počas prebiehajúcich ťažkých bojov v neprehľadnom hornatom a zalesnenom teréne, v nepriaznivých klimatických podmienkach.

HISTORICKÉ SÚVISLOSTI BOJOV A VOJENSKÝCH OPERÁCIÍ NA ÚZEMÍ SLOVENSKA V ROKOCH 2. SVETOVEJ VOJNY

Nemeckí vojaci sa na územie Slovenska opäť vrátili až po 14. marci 1939, v období po vyhlásení samostatného Slovenského štátu. Ich zotrvanie na území Slovenska, predovšetkým

23 SLEPCOV, I. Vojenské cintoríny z prvej svetovej vojny na východnom Slovensku. In *Vojenská história*, roč. 7, 2003, č. 2, s. 70.

24 DROBŇÁK, KORBA, TURIK, ref. 5, s. 21, taktiež SLEPCOV, ref. 23, s. 70.

25 DROBŇÁK, M.– KORBA, M.– TURIK, R. *Stopy prvej svetovej vojny*. Humenné 1914. Humenné : Klub vojenskej histórie Beskydy, 2009, s. 28-29.

však na časti územia západného Slovenska, v tzv. Ochranej zóne, upravovali Patronát-na zmluva o ochrannom pomere medzi Nemeckou ríšou a Slovenským štátom z 18. marca 1939 a Zmluva o ochrannom pásme z 12. – 13. augusta 1939, ktorá detailnejšie rozpracovávala články ochranej zmluvy.²⁶

Nemecká branná moc nevedla na území Slovenskej republiky priamu bojovú činnosť až do 29. augusta 1944, t. j. do vyhlásenia Slovenského národného povstania („SNP“) ako priamej reakcie na vstup okupačných nemeckých vojsk na územie Slovenska, ktoré prišli na pozvanie prezidenta SR s úlohou zlikvidovať partizánov.²⁷

31. augusta 1944 ríšsky vodca SS Heinrich Himmler poveril vykonaním operácie obsadenia Slovenska dovtedajšieho náčelníka Hlavného úradu SS, SS-Obergruppenführera „und General der Waffen-SS“ Gottloba Bergera. Ten plánoval do 5 dní nastoliť „pokoj a poriadok“. Doterajší koordinátor nemeckých akcií na západ od operačného územia skupiny armád Severná Ukrajina gen. tank. vojsk A. Hubicki sa mal podriaďiť gen. G. Bergerovi.

29. augusta 1944 ešte predpoludním Vojenské ústredie vydalo rozkaz na najprísnejšiu bojovú pohotovosť vojenských posádok a večer, po známom rozhlasovom prejave gen. I. triedy F. Čatloša oznamujúcom príchod nemeckých vojsk, rozkaz na ozbrojený odpor proti nastupujúcim nemeckým okupačným jednotkám.

K prvým bojom medzi 1. československou armádou na Slovensku a partizánmi na jednej strane a nemeckými okupačnými jednotkami na strane druhej došlo v priestore Žiliny a Strečna a na severovýchode v priestore Kežmarku a Popradu. Na sever od Čadce sa sústredili nemecké jednotky pod velením plk. Conrada von Ohlena, s úlohou vpadnúť na územie Slovenska severozápadne od Žiliny. 29. augusta 1944 prekročili hranice so zámerom rýchlo dosiahnuť Turčiansky Sv. Martin. V tom istom čase VIII. armádný obvod vysunul zosilnený peší prápor do Oravskej Polhory. Bojovú skupinu „Volkman“ nasadili na zaistenie zásob nafty medzi Trstenou a Tvrdošínom. Na severovýchode už 3. septembra 1944 vyčlenili bojovú skupinu Schäfer z formujúcej sa 18. SS Freiwillige Panzer-Grenadier-Division „Horst Wessel“ a podriadenú Zväzku predsunutých útočných oddielov pod velením plk. Mathiasa vyčleneného z XXIV. tankového zboru. Táto bojová skupina mala za úlohu preniknúť Považím, a tým ohroziť stredoslovenské priemyselné centrum zbrojnej výroby – Ružomberok.

Do boja s okupantmi vstúpili ako prví vojaci žilinskej posádky. Jej povstalecký veliteľ mjr. J. Dobrovodský zorganizoval z vojakov v posádke i zo zmobilizovaných záložníkov a dobrovoľníkov Žilinského okresu dva plne bojaschopné prápory. Prvý, pod vedením stot. K. Repašského, nasadil juhozápadne od Žiliny (pri Hričove), druhý, pod vedením stot. T. Šlajcharta, severne od Žiliny (pri Brodne), s vysunutou rotou pri Čadci. Z ostatných zmobilizovaných vojakov bol čiastočne vyzbrojený a vystrojený tretí prápor, s úlohou odraziť postup nepriateľa v Rajeckom údolí v smere Považská Bystrica – Rajec, a útočná skupina na zneškodnenie nemeckej posádky v Žiline. Keď mjr. Jozef Dobrovodský dostal rozkaz nevyčerpávať sa v bojoch o Žilinu, ale čerstvými silami obsadiť Strečno, a tam viesť obranné boje, 30. augusta sa začali jednotky sťahovať na východný okraj Žiliny.

Ešte v ten istý deň jednotky ustúpili zo Žiliny do Strečnianskej tiesňavy, kde začali pod ve-

26 CSÉFALVAY, ref. 2, s. 9-10.

27 Tamže, s. 178.

Do tejto doby viedli bojovú činnosť nad územím Slovenska len príslušníci nemeckých leteckých jednotiek zapojených do systému Protivzdušnej obrany Ríše, ktorí mali pri svojej bojovej činnosti aktívne spolupracovať s príslušníkmi slovenských vzdušných zbraní. Nemeckí letci mali pri stíhaní nepriateľa povolené porušiť vzdušný priestor Slovenskej republiky. ŠUMICHRAST, P. – KLABNÍK, V. *Slovenské letectvo 1939-1944*. 2. zv. Bratislava : Magnet Press Slovakia, 2000, s. 124.

lením mjr. J. Dobrovodského a v spolupráci s veliteľom posádky v Martine pplk. E. Perkom a partizánskym veliteľom npor. P. A. Veličkom budovať obranné postavenie.²⁸

Ráno 31. augusta zaútočili okupačné jednotky z bojovej skupiny plk. von Ohlena na obrancov Strečnianskej tiesňavy. Prvý útok vojaci a partizáni odrazili. Predovšetkým sa významenali francúzski partizáni pod velením kpt. G. Lannuriena, ktorým sa podarilo zastaviť postup nepriateľských tankov. Ani druhý čelný útok sa nepriateľovi nevydaril, preto sa pokúsil o obchvat obrancov. Podarilo sa mu obsadiť príslahlé svahy Malej Fatry, nad pravým brehom Váhu až po Starhrad. Tým si otvoril cestu k výšinám Plešiel a Panošiná, teda do hĺbky obrany povstalcov. Hoci nepriateľ sčasti narušil pásмо povstaleckej obrany, jeho postup povstalci zadržali, a to napriek počiatočným chybám a nedostatkom, ako aj technickej prevahe protivníka. Tým povstalci umožnili sformovanie vlastných jednotiek a obranných postavení v priestore Vrútky – Martin. Ako ukázal ďalší vývin udalostí, nebolo to málo. V porovnaní s Turcom menej priaznivo sa začala vyvíjať situácia na východnom cípe povstaleckého územia – na Spiši. Dňa 31. augusta 1944 dorazil z poľského mesta Nowy Sacz do priestoru Kežmarku zosilnený útočný pluk 1. tankovej armády zo skupiny armád Severná Ukrajina s úlohou pacifikovať západnú hranicu operačného územia. Do príchodu útočného pluku 1. tankovej armády vojenské jednotky z Levoče, Popradu a Liptovského Sv. Mikuláša, ako aj jednotky partizánskej brigády *Za slobodu Slovanov*, zvädzali neúspešné boje s kežmarskými Nemcami, ktorí zablokovali kežmarskú posádku. Potom už vývin udalostí mal závatne rýchly priebeh. Nacisti 1. septembra 1944 odzbrojili väčšinu kežmarskej posádky a rýchlym postupom na západ ešte v ten istý deň obsadili Poprad. Velenie povstalcov neočakávalo zásah nemeckých jednotiek z Poľska. Okupanti dôkladne využili moment prekvapenia a obsadením Popradu si otvorili cestu jednak smerom na Liptovský Sv. Mikuláš – Ružomberok, jednak smerom na Kvetnicu – Červenú Skalu – Brezno nad Hronom.

Tretí nástupový smer nemeckých okupačných síl proti povstaleckému územiu bol na Ponitri, kde nasadili bojovú skupinu „Schill“.²⁹ 1. septembra skupina postupovala z priestoru Bratislavy na Trnavu. V tom istom čase zaútočil zosilnený prápor 14. Waffen-Grenadier-Division der SS z juhu na povstalecké sily pri Zlatých Moravciach. I. prápor „Kettgen“ bojovej skupiny Schill rýchlo prenikol do Nitry. 1. rota zabezpečila kasárne, 2. a 3. rota pokračovali v postupe Ponitri. Rota útočných diel „Rösser“ a jej sprievodné čaty ešte v noci na 1. septembra obsadili Trnavu. Popoludní dorazila do Trnavy aj 4. rota II. práporu „Teuteberg“ a ženijná čata „Hradischko“, aby tam prevzali zabezpečovacie úlohy. 2. rotu I. práporu presunuli do Bratislavy na zaistenie rozhlasu a vládnej štvrte. II. prápor „Teuteberg“ bez ťažkých zbraní kontroloval okolie Bratislavy a v noci sa stiahol do mesta.

2. septembra 1944 1. rota I. práporu skupiny Schill podľa dohody veliteľa bojovej skupiny Schill SS-Sturmabfuhrera R. O. Klotza s veliteľom posádky mjr. J. Šmigovským, mala „pacifikovať“ Nitru. 2. rota I. práporu „Kettgen“ dokončila odzbrojenie bratislavskej posádky. Cez Sereď a Nitru pokračovala v postupe do Ponitria. Na druhý deň jednotky „Schill“ vyrazili do útoku proti obrancom Hornej Nitry.

V prvých dňoch septembra 1944 zasiahlo na západe Slovenska proti povstalcom viac než

28 Úzka dolina Váhu, predelfujúca horský masív Malej Fatry, poskytovala povstalcom ideálny obranný terén. Na dokonalé prerušenie priechodnosti cestnej i železničnej komunikácie nemali však povstalci dost žienistov, špeciálnych prostriedkov, času, ale najmä účinných trhavín. V Strečnianskej tiesňave sa začali realizovať prvé dohovory o súčinnosti medzi vojakmi a partizánmi, čiže rôznorodými ozbrojenými zložkami a takisto ich spoločná obrana povstaleckého územia. CSÉFALVAY, ref. 2, s. 179.

29 Jednotku postavili z poplachových jednotiek z Panzer-Grenadier-Schule v Kienschlagu (Krhanice) na Morave. CSÉFALVAY, ref. 2, s. 180.

9 000 nemeckých vojakov, na východnom Slovensku ďalších 15 000. Protivník bol dobre vyzbrojený a mal značné bojové skúsenosti. Proti nemu stála na teritóriu stredného Slovenska povstalecká armáda, ktorej počty sa pohybovali od 18 000 – 47 000 vojakov a partizáni, ktorých počet sa na povstaleckom území pohyboval od 9 000 – 12 000.³⁰ Armáda disponovala zväčša morálne zastaranou výzbrojou. Partizáni mali vo výzbroji len ľahkú výzbroj a výbušniny, bez dostatočného počtu moderných protitankových zbraní. Súčasťou povstaleckých ozbrojených síl boli aj jednotky žandárstva a finančnej stráže, dislokované na oslobodenom území, vrátane veliteľstva žandárstva na Slovensku v Turčianskych Tepliciach.³¹ Bojové skúsenosti povstalcov neboli v porovnaní s nepriateľom dostatočné.

Počas prvých bojov zaznamenali najrýchlejší postup nemecké sily na severovýchode. Po obsadení Popradu nepriateľ rozčlenil svoje sily. Skupinu „Schäfer“ poverili úlohou spacificovať Horný Liptov, obsadiť Liptovský Sv. Mikuláš a Ružomberok a spojiť sa so skupinou plk. von Ohlena. Hlavnými silami úderného pluku sa rozhodol postupovať na juhozápad.

Rýchly postup nemeckých jednotiek do priestoru Popradu rozdelil povstalecké sily na dve časti. Jedna časť ustúpila ku Kvetnici a druhá pod Vysoké Tatry v smere na Svit – Batizovce. Dňa 2. septembra 1944 začal nepriateľ útok na Kvetnicu, podporovaný silnou mínometnou paľbou a pancierovými vozidlami a neskôr aj letectvom. Zadržat silný tlak sa povstalcem podarilo len na krátky čas. Nemalý podiel na tom mali tankisti npor. J. Achimského a rota partizánov z brigády Jánošík, ktorí tam prišli z Brezna. V noci z 2. na 3. septembra však boli povstalci nútení ustúpiť na Pusté Pole a v priebehu 3. septembra ich nepriateľ zatlačil na svahy severne až južne od Telgártu. Po obsadení Kvetnice nepriateľom a ústupe povstaleckých vojakov a partizánov k Telgártu stratili povstalci dôležitý muničný sklad v Kvetnici.

Povstalecké velenie nemohlo vedieť, že útočný pluk nehodlá ďalej postupovať, pretože plnil len úlohu zabezpečenia západnej hranice operačného územia východného Slovenska, preto jeho príchod hodnotili ako hrozbu postupu na Brezno a Banskú Bystricu. Velenie armády nedisponovalo záložnými jednotkami, preto sa usilovalo riešiť situáciu pri Telgárte tak, že požiadalo partizánskych veliteľov o pomoc pri zastavení nemeckého postupu.³² Velenie 1. čs. armády posilnilo tento úsek aj rotou leteckej školy npor. M. Minku, kombinovaným delostreleckým oddielom a štyrmi protitankovými kanónmi.

Dňa 3. septembra 1944 sa ujal velenia na tomto úseku stot. gšt. J. Stanek. Podmienky na to mu utvoril prápor dobrovoľníkov z Horehronia pod velením npor. M. Lukáča, ktorý podchytil ustupujúce jednotky a zatiaľ držal obranu. J. Stanek už na druhý deň sformoval dva prápory vojakov a kombinovaný delostrelecký oddiel. Posilové prostriedky tvorila aj rota ľahkých tankov. Dňa 5. septembra začali povstalci nečakaný útok na Telgárt. V ten istý deň ho dobyli. Navyše obsadili aj priľahlé dominanty, ktoré využili pri odrážaní protiútokov nepriateľa v dňoch 6. a 7. septembra. Dosiahnuté víťazstvo bolo veľmi cenné a výrazne upevnilo bojovú morálku povstalcov.

Dňa 4. septembra 1944 začali nemecké vojská z Popradu postupovať aj na Horný Liptov. Prápor SS „Schäfer“ po menších zrážkach s povstaleckými silami v priestore Svitú a Bati-

30 Od 31. augusta 1944 – 1. československá armáda, od 30. septembra 1944 – 1. čs. armáda na Slovensku.

31 Žandári a príslušníci finančnej stráže plnili počas SNP rozličné úlohy. Okrem výkonu strážnej a prieskumnej služby bojovali aj na frontových úsekoch ako poľné žandárske bojové jednotky. Pomáhali aj pri plnení úloh vojenskej justičnej služby ako poľní žandári.

32 Veliteľ partizánskej brigády Jánošík kpt. E. Bielik tam vyslal 4 oddiely pod vedením I. Katrušina, N. Rjabykina, D. Vozňuka a I. Murína a kpt. A. S. Jedorov, veliteľ 1. čs. partizánskej brigády J. V. Stalina, tam presunul zosilnený Kaličenkov prápor doplnený čatami 5. oddielu pod vedením náčelníka štábu brigády A. P. Ržekého. K týmto partizánskym jednotkám sa pripojil ešte oddiel Sláva z 2. čs. partizánskej brigády.

zoviec obsadil v ten istý deň aj Štrbu a Važec. Ďalšou prekážkou, ktorá spomalila jeho postup, bola obrana povstalcov pri Červenom Kúte a Liptovskom Hrádku. Ani tam však povstalci nevydržali nepriateľský nápor, keď ich protivník obišiel cez Dovalovo. Za tejto situácie velenie armády rozhodlo vyslať tam záložné jednotky zo Zvolena, ktoré by pomohli zastaviť nepriateľa. Kým sa však presunuli, prápor SS „Schäfer“ obsadil 5. septembra Liptovský Sv. Mikuláš a na druhý deň Ružomberok. Jeho postup na Banskú Bystricu zastavili vojaci z Mokrade a Ružomberka pri Bielom Potoku, južne od Ružomberka, kde sa takmer po celý čas povstaleckých bojov na fronte odrážali útoky nepriateľa pri dobývaní výšiny Ostrô.

O tom, že situácia sa stávala skutočne kritickou, svedčí aj príchod veliteľa 1. čs. armády gen. J. Goliana do obranných postavení pri Bielom Potoku. Hneď v deň príchodu, 6. septembra 1944, pozbavil plk. L. Bodického velenia nad 2. obrannou oblasťou z dôvodu nerozhodného a zbabelého postupu voči nepriateľovi.

Keď prápor SS „Schäfer“ obsadil Ružomberok, vznikla tým kritická situácia aj na južnej Orave, kde povstalci nedokázali odolávať náporu nepriateľa a zabrániť jeho vpadu do Dolného Kubína 13. septembra. Po prehradení cesty z Ružomberka na Dolný Kubín práporom „Schäfer“ a po neúspešnom pokuse o prelomenie nepriateľskej obrany, ostali jednotky dolnokubínskej posádky odrezané od povstaleckého územia.

Po prvých bojoch v Turci, v ktorých sa nepriateľovi nepodarilo hneď preraziť, jeho tlak nepoľavil, ale ešte viac zosilnel. Povstalci odolávali útokom päť dní, kým sa podarilo nemeckým vojakom z divízie Tatra³³ vytlačiť vo večerných hodinách 4. septembra povstalcov zo Strečnianskej tiesňavy a obsadiť Vrútky.³⁴

Dňa 3. septembra 1944 bojová skupina „Schill“ obsadila Topoľčany. Útočiace jednotky pomerne ľahko zdolali aj ďalšie pokusy povstalcov o odpor v priestore Bošany – Krušovce. Ani obrana medzi Chynoranmi a Žabokrekmi neodolala nepriateľovi, a povstalecká obrana sa dočasne stabilizovala až na čiare Brodzany – Veľké Bielice – Navojovce – Skačany. Tým sa k večeru 3. septembra postup nemeckých jednotiek na krátky čas zastavil.

Po ťažkých bojoch v noci zo 4. na 5. septembra obsadil prápor „Kettgen“ skupiny „Schill“ Veľké Bielice. Povstalci posilnení časťou partizánskej brigády kpt. J. Nálepku a protitankovými zbraňami zostali v obrane Baťovian. Dňa 6. septembra však boli vytlačení. Ustupujúce jednotky sa zachytili na čiare Šimonovany – Malé Uherce a v priestore Skačany – Hradište. Už nasledujúci deň prápor „Kettgen“ a 2. rota práporu „Teuteberg“ cez zalesnený terén prenikli cez partizánmi nezabezpečené krídlo povstaleckej obrany. Podaril sa im obchvat Vestenicovou dolinou. Zásluhou jednotiek stot. A. Weinholda od Veľkých Krštenian sa však podarilo nepriateľa zatlačiť.

Útok povstalcov pripravený na 9. septembra predišiel nepriateľ, keď za podpory samo-

33 Divízia Tatra vznikla spojením bojových skupín plk. von Juncka a plk. von Ohlena. CSÉFALVAY, ref. 2, s. 182.

34 Prísunom ďalších jednotiek a prostriedkov na tento úsek sa situácia povstalcov zlepšila a plánovalo sa vytlačiť nepriateľa z Vrútok i z pravého brehu Váhu a zničiť ho v Strečnianskej tiesňave. Do Turca sa postupne presunula väčšina 1. čs. partizánskej brigády J. V. Stalina a brigády Jánošík. Spoločne s vojakmi žilinskej a martinskej posádky, ako aj s partizánmi 1. čs. partizánskej brigády M. R. Štefánika sa 7. a 9. septembra pokúsili oslobodiť Vrútky. Napriek ich hrdinstvu sa to nepodarilo, ale aktivita povstalcov v priestore Turca rozhodla o tom, že sa front na čas pred Martinom stabilizoval. Povstalci prešli do obrany na čiare Sučany – Košúty – Dolné Záturčie. Ďalšie dni využívali na preskupovanie svojich jednotiek, budovanie obranných postavení a na vystriedanie jednotiek vyčerpaných bojmi. Od 3. septembra sa rozvinuli boje vojakov z posádky Zemianske Kostolany, zmobilizovaných záložníkov z Hornej Nitry a partizánov z jednotky Vtáčnik a Pavel so skupinou „Schill“. Na prehradenie údolia Nitry to boli sily nedostatočné a nemeckým jednotkám zostával priestor pre pohyblivé a rýchlo sa striedajúce úderné akcie. Velenie povstalcov podcenilo tento operačný priestor a nechalo sa oklamať tým, že údolie Nitry bezprostredne nevyúsťuje k strategickému trojuholníku.

hybných diel, obrnených vozov a letectva zaútočil o hodinu skôr, než plánovali povstalci. Využil moment prekvapenia a prerazil povstaleckú obranu pri Malých Uherciach. V bojoch padlo asi 300 povstalcov, viac než 150 ich zajali. Povstalci stratili takmer všetky delá, mínometry, ťažké guľomety, ako aj 5 protitankových pušiek. V ten istý deň prápor „Teuteberg“ posilnený o rotu útočných diel „Rösser“ obsadil Oslany, kde sa jeho postup dočasne zastavil.

Rýchla policajná akcia proti „územia bánd“ stroskotala a nacisti museli čakať na posily. Tým sa utvorili základné predpoklady pre ďalší kvantitatívny i kvalitatívny rast 1. čs. armády a partizánov a zavŕšila sa prvá etapa bojov na povstaleckých frontoch.³⁵

Po skúsenostiach z prvých bojov vojakov a partizánov na povstaleckých frontoch, kde sa ukázala nedostatočná koordinácia činnosti týchto ozbrojených zložiek, bolo riešenie otázky jednotného velenia ozbrojených síl veľmi naliehavé. Z iniciatívy KSS bola 12. septembra 1944 utvorená Rada na obranu Slovenska.³⁶ Avšak aj pri vzniku HŠPO na Slovensku existovala rôznorodá operačná podriadenosť partizánskych jednotiek vyslaných zo Sovietskeho zväzu, čo vyplývalo aj z toho, že partizánske jednotky na Slovensku plnili dôležité úlohy pre postupujúcu Červenú armádu.

Karpatsko-duklianska operácia Červenej armády a 1. československého armádneho zboru v ZSSR na pomoc Slovenskému národnému povstaniu sa začala v čase, keď vo velení 1. čs. armády na Slovensku hodnotili výsledky pri obrane oslobodeného územia a vypracúvali novú organizačnú štruktúru povstaleckých síl. Po reorganizácii 1. čs. armády vzniklo namiesto dvoch obranných oblastí, šesť taktických skupín (TS) a letecká skupina.³⁷

35 Spätosť ozbrojeného zápasu na Slovensku s celosvetovým bojom proti fašizmu bola zvýraznená tým, že mocnosti protihitlerovskej koalície poskytli povstaniu pomoc a uznali 1. čs. armádu na Slovensku a partizánov za spojenecké ozbrojené sily. ZSSR uskutočnil výlučne na pomoc povstalcom veľkú Karpatsko-dukliansku operáciu. Jeho diaľkové letectvo prepravilo na povstalecké územie 639,1 tony vojenského materiálu, asi 2 000 osôb, z toho 1 928 príslušníkov 2. čs. paradesantnej brigády a zabezpečilo prilet a operačnú činnosť 1. čs. stíhacieho leteckého pluku. Sovietske lietadlá zachránili viac ako 700 ranených povstalcov. V Británia, podobne ako ZSSR, vyslala svojich styčných dôstojníkov a z osobnej iniciatívy vojenských veliteľov prepravilo jej letectvo asi 1 650 kg zdravotníckeho a spojovacieho materiálu. USA vyslali styčných dôstojníkov a podobným spôsobom ich letectvo prepravilo asi 24 ton vojenského materiálu. Na požiadanie povstalcov vyradilo z činnosti jednu z najväčších nemeckých leteckých základní na západnom Slovensku – Nový Dvor (Kuchyňa). CSÉFALVAY, ref. 2, s. 183-184.

36 Jej predsedom sa stal veliteľ povstaleckej armády gen. J. Golian, neskôr gen. R. Viest a členmi traja ním menovaní zástupcovia armády, dvaja zástupcovia SNR a dvaja zástupcovia Hlavného štábu partizánskych oddielov na Slovensku („HŠPO“). Od činnosti tohto orgánu sa predovšetkým očakávalo, že sa dosiahne potrebná súhra medzi velením armády a partizánov. Rozhodnutia rady mali byť záväzné pre všetky vojenské a partizánske veliteľstvá. Utvorením Rady na obranu Slovenska sa nemohli naraz vyriešiť otázky jednotného velenia 1. čs. armády a partizánov. Spolupráca medzi vojakmi a partizánmi sa vyvíjala viac dolu – priamo v bojových akciách, než hore – medzi predstaviteľmi vojenského a partizánskeho velenia. Hoci rozpory medzi vojenským a partizánskym velením trvali po celý čas SNP, partizánov i vojakov spájalo vedomie nevyhnutnosti bojovať za porážku domáceho i svetového fašizmu, a tým aj za národné a sociálne oslobodenie. Okrem zlepšenia koordinácie činnosti armády a partizánskych jednotiek sa ukázala naliehavá potreba operatívneho riadenia partizánskych akcií na Slovensku z domáceho centra. Dňa 16. 9. 1944 sa ustanovil HŠPO na Slovensku. Jeho veliteľom sa stal K. Šmidke, 1. zástupcom veliteľa pplk. B. Manica a 2. zástupcom mjr. V. Daxner. Úlohou HŠPO na Slovensku bolo riadiť partizánske hnutie podľa potrieb povstaleckého frontu, starať sa o politickú pripravenosť partizánov, koordinovať bojové akcie medzi jednotlivými partizánskymi jednotkami, určovať úseky pôsobenia a presuny partizánskych jednotiek, zastupovať partizánov vo vzťahu k ostatným povstaleckým zložkám a posilniť partizánske hnutie v tle nepriateľa na Slovensku, v Čechách a na Morave vyslaním partizánskych jednotiek z povstaleckého územia.

37 Reorganizácia 1. čs. armády vstúpila do platnosti 10. 9. 1944. Taktické skupiny (TS) dostali tieto úlohy: I. TS skupina – stanovište veliteľa (SV) v Banskej Bystrici (veliteľ pplk. J. Tlach) – mala brániť priestor okolo Banskej Bystrice, Veľkého a Malého Šturca; II. TS – SV v Brezne nad Hronom (veliteľ plk. M. Širica) – mala brániť východné oblasti povstaleckého územia; III. TS – SV vo Zvolene (veliteľ plk. P. Kuna) – mala brániť juho-

Karpatsko-duklianska operácia Červenej armády i reorganizácia 1. čs. armády viedli ku kvalitatívnym zmenám vo vývine situácie na povstaleckých frontoch. 1. čs. armáde sa na konci predchádzajúcej etapy darilo udržať si pozície na najdôležitejších frontových úsekoch.

Najnebezpečnejšie sa situácia vyvíjala na západe, v údolí Nitry, ktoré bránili jednotky IV. TS spolu s partizánmi. Jednotky pluku „Schill“, na druhý deň po vzniku IV. TS, zaútočili za podpory delostrelectva a letectva na pozície povstalcov pred Zemianskymi Kostolánmi. Nepriateľovi sa podarilo obchvatom vytlačiť povstalecké jednotky z obranných postavení. Väčšina z nich sa rozptýlila po okolitých lesoch a časť ustúpila k Novákom. Nemecký útok pokračoval aj nasledujúci deň s jasným cieľom dobyť Nováky a zmocniť sa tamojších skladov munície a pohonných hmôt. Málopočetné a nedostatočne vyzbrojené jednotky povstaleckých vojakov a partizánov však neboli schopné zadržať postup nepriateľa. Nasadenie samohybných diel mu umožnilo rozbiť obranu povstalcov v údolí Nitrice i pred Novákmi a mesto 13. septembra obsadiť. Početné stavy IV. TS sa znížili na dve roty, jednu delostreleckú batériu, dva mínomety a tri ľahké tanky LT-38.

Po ústupe z Novák sa mali povstalecké jednotky zachytiť v Koši, čím veliteľ IV. TS chcel získať čas na dôkladné dobudovanie obranných postavení pred Prievidzou a Bojnícami. Obranu sa však zaujať nepodarilo, pretože nemecké delostrelecké batérie si vybudovali palebné postavenie na dobytom kopci na Brezinách a odtiaľ ostreľovali celú dolinu až po Prievidzu. Preto povstalci ustúpili do obranných postavení pred Prievidzou. Na ich obsadenie však nemali dostatok živej sily ani bojovej techniky. Obranné postavenia pred Bojnícami zostali prázdne. Po obsadení Novák, ešte v ten istý deň, zaútočil pluk „Schill“ na Prievidzu. Za podpory ťažkých zbraní a letectva bez odporu obsadil nechránené Bojnice a bočnou paľbou vytlačil povstalecké jednotky spreď Prievidze. Jej obsadením 14. septembra si vytvoril nástupište na útok na Nitrianske Pravno a na Handlovú.

V čase hlbokého prieniku fašistických jednotiek na Hornú Nitru obrancovia Turca – vojací V. taktickej skupiny spolu s partizánmi – aj naďalej úspešne bránili nepriateľovi postúpiť z údolia Váhu do údolia Turca. Vystriedanie a preskupenie vojenských a partizánskych jednotiek zvýšilo odolnosť povstaleckej obrany. Za tohto stavu sa povstalci odvážili podniknúť prudké útoky do bokov a tyla divízie Tatra. Neúspechy v bojovej činnosti divízie nacisti ako zvyčajne zdôvodňovali tým, že povstaleckým jednotkám velí ruský generál a sú zložené z ruských parašutistov, Čechov, Francúzov a prebehnutých slovenských jednotiek. Pravou príčinou ich neúspechov však bol hrdinský boj praporov kpt. I. Haluzického a kpt. T. Galbu a partizánov z 1. čs. partizánskej brigády J. V. Stalina, 1. čs. partizánskej brigády M. R. Štefánika a brigády Jánošík. Úspešnú obranu Turca na martinskom smere však od začiatku druhej polovice septembra začal narúšať nepriaznivý vývin situácie na kralovianskom smere. Dňa 12. septembra zaútočil nepriateľ z Ružomberka praporom „Schäfer“ na Hubovú a Kralovany. Prerazil obranu pri Hubovej a väčšina povstaleckých jednotiek ustúpila pod velením kpt. J. Víga do Ľubochnianskej doliny. Dňa 13. septembra prapor kpt. I. Jobáka neubránil Kralovany. Veliteľ praporu a časť jednotiek padla do zajatia. Zvyšok ustúpil do Párnice a pridala sa k oravskej skupine mjr. gšt. D. Jamrišku.

západné oblasti povstaleckého územia; IV. taktická skupina – SV v Zemianskych Kostolánoch (spočiatku veliteľ pplk. J. Malár, neskôr plk. M. Markus) – mala brániť západné oblasti povstaleckého územia; V. TS – SV v Martine (veliteľ pplk. E. Perko) – mala brániť priestor okolo Martina a Kralovian; VI. TS – SV v Liptovskej Osade (veliteľ pplk. J. Černek) – mala brániť severné oblasti povstaleckého územia; letecká skupina – SV v Banskej Bystrici (veliteľ mjr. J. Tóth) – mala zabezpečovať leteckú činnosť a protiletadlovú obranu na povstaleckom území. CSĚFALVAY, ref. 2, s. 186.

Na prehradenie smeru do Turca veliteľ V. TS pplk. E. Perko nasadil zo zálohy prápor kpt. J. Oškvaru, ktorý bránil Kraľoviansku tiesňavu až do 15. septembra. Potom muse-
li jednotky práporu pod tlakom nepriateľa ustúpiť do Párnice. Nepriateľ ovládol cestnú
i železničnú komunikáciu a izoloval oravskú skupinu aj od V. TS. Dňa 15. septembra 1944
sa spojila bojová skupina SS „Schäfer“ s divíziou Tatra.

Rozhodujúci obrat nastal z 20. na 21. septembra, keď jednotky pluku „Schill“ za pomoci
domáceho nemeckého obyvateľstva podnikli útok od Nemeckého Právna, čím získali ná-
stupište pre koordinovaný útok s divíziou Tatra na postavenie V. TS v Turci. Odtiaľ prenikli
cez Slovenské Pravno – Rudno – Kalamenovú až k Príbovciam. Divízia Tatra zaútočila 20.
septembra od Sučian.

Rozpútali sa ťažké boje zblízka. Nepriateľovi sa napriek hrdinstvu obrancov podarilo
dobyť Sučany a preniknúť k Štiavničke, kde sa jeho postup zastavil vďaka húževnatému od-
poru práporu kpt. I. Haluzického a partizánov z brigády M. R. Štefánika a J. V. Stalina,
a preto nacisti nemohli uskutočniť zamýšľaný obchvat hlavných síl povstalcov na martin-
skom smere. Za tejto situácie sa velenie 1. čs. armády rozhodlo „vypustiť“ Turiec z povsta-
leckej obrany. Povstalecké jednotky práporov kpt. T. Galbu a kpt. I. Haluzického s oddiel-
mi 1. čs. partizánskej brigády M. R. Štefánika a brigády Jánošík začali opúšťať Turiec nadrá-
nom 21. septembra 1944, keď oddiely 1. čs. partizánskej brigády J. V. Stalina zaujali krycie
postavenie. S vypätím všetkých síl a nakoniec aj s veľkými stratami partizáni zabránili divízii
Tatra i skupine „Schill“ odrezať ústupové komunikácie povstalcov.

Na rozdiel od Turca sa v tom období priaznivejšie vyvíjala situácia v priestore II. TS sku-
piny. V rámci odsunu nemeckých jednotiek v súvislosti s Karpatsko-duklianskou operáciou
nacisti postupne stiahli z priestoru Poprad – Telgárt aj útočný pluk 1. tankovej armády,
a tak hustota a kvalita jednotiek stojacich proti obrannému úseku klesala. Veliteľ obranné-
ho úseku kpt. gšt. J. Stanek sa rozhodol zaútočiť 21. septembra na postavenie nepriateľa. Do
večera 24. septembra jednotky kpt. A. Takáča prenikli k Podlesku a jednotky kpt. P. Ková-
ča k Dobšinskej ľadovej jaskyni. Nemecké jednotky sa po ústupe z Horehronia zachytili až
na južných okrajoch dedín Kravany – Hranovnica – Spišský Štiavnik – Betlanovce – Hra-
bušice – Spišské Tomášovce, kde začali organizovať obranné postavenia. V rovnakom čase
sa začal útok povstaleckých jednotiek a v priestore obranného úseku, ktorému velil kpt. M.
Kučera. Dňa 20. septembra vyrazil do útoku prápor kpt. L. Krampla a zatlačil nepriateľa
až za ústie doliny Michalovo. Ovládnuť údolie Váhu sa mu však nepodarilo. Nemci z oba-
vy pred postupom povstalcov na Kráľovu Lehotu sústredili do tohto priestoru ďalšie sily
a prostriedky z Liptovského Sv. Mikuláša a Popradu. Ich zasadzovanie však úspešne narú-
šalo povstalecké delostrelectvo zo Svidovskej doliny, ako aj zo sedla v Michalovej a míno-
metná batéria severne od Malužinej. Dňa 23. septembra okupanti opustili Kráľovu Lehotu
a presunuli sa k Popradu. Na druhý deň príslušníci obranného úseku obsadili priestor od
Liptovskej Porúbky až po Svarín. Akcia, ktorú uskutočnili spolu s partizánmi z brigády Za
slobodu Slovanov, mala veľký význam, lebo povstalci tým obnovili kontrolu nad cestou
a najmä železnicou v uvedenom priestore, čím pre Nemcov na dlhší čas zablokovali akú-
koľvek dopravu. Po vypustení Turca z povstaleckej obrany bolo jasné, že ťažisko bojov sa za-
čína presúvať do údolia Hrona, na západné a južné bojisko. Nebolo možné ďalej brániť ani
priestor Prievidza – Handlová. Preto ho povstalci vyprázdnil bez boja, a tak vlastne aj vy-
pustili z obrany IV. TS. Začiatkom októbra veliteľ okupačných vojsk gen. Höfle zaútočil svo-
jimi jednotkami proti I., IV., VI. a III. TS skupine s úmyslom dobyť Banskú Bystricu. Útok
proti štyrom taktickým skupinám bol v skutočnosti prvým sústredeným útokom Höfleho
vojsk proti povstalcov. Jeho priebeh však nesplnil očakávanie.

Po neúspechu sústredeného útoku protivníka jeho bojová aktivita poklesla. Dňa 5. októbra zvolal H. Himmler do Viedne poradu, na ktorej sa riešil ďalší postup v bojoch na Slovensku. Zúčastnil sa na nej gen. Höfle, K. H. Frank a SS-Brigadeführer A. W. Trabandt, ktorého 18. SS divízia bola dislokovaná v Maďarsku. Himmler bol s vývinom na Slovensku veľmi nespokojný a žiadal Höflea o okamžité začatie útoku. Výsledkom napätého rokovania u Himmlera, pri ktorom Höfle poukazoval na nedostatok síl, bolo okrem iného pridelenie nových jednotiek. Himmler prisľúbil Höflemu trestaneckú brigádu Dirlwanger z Poľska. Ďalšiu a rozhodujúcu pomoc získal gen. Höfle vo forme 18. SS divízie Horst Wessel, keďže Himmler súhlasil s jej podriadením Höflemu. Hneď po skončení rokovaní vo Viedni Himmler ešte v ten istý deň prišiel do Bratislavy, kde rokoval s veliteľom pohotovostnej skupiny SD a SI PO Witiskom a predsedom slovenskej vlády Š. Tisom. Všetky tieto stretnutia a porady mali jediný cieľ: urýchliť likvidáciu povstania. Dňa 7. októbra 1944 prevzal velenie nad 1. čs. armádou na Slovensku div. gen. R. Viest.³⁸

S gen. Viestom sa na povstalecké územie presunula ďalšia časť 2. čs. paradesantnej brigády. Po prilete vydal div. gen. R. Viest veliteľovi brigády plk. V. Přikrylovi rozkaz nasaďiť do boja všetky jej časti, ktoré boli k dispozícii a dobyť Jalnú. Útok, na ktorom sa zúčastnili aj jednotky III. TS a partizáni z brigády kpt. J. Nálepku, sa skončil úspešne 12. októbra 1944.³⁹

Ak do polovice októbra nemeckí okupanti nezaznamenali výraznejší úspech, po získaní posíl sa začal od 16. októbra okolo povstaleckého územia sťahovať železný kruh. Gen. Höfle ho plánoval zovrieť zo všetkých strán, aby povstalcov nenechal nijakú možnosť úniku. Na západe pri Kremnici a Žiari nad Hronom stála pripravená divízia Tatra, na severe pri Bielom Potoku a Diviakoch trestanecká brigáda Dirlwanger, ktorá v tom čase vystriedala skupinu „Schäfer“. Brigáda v sile cca 4 000 mužov prišla z Varšavy, kde sa zúčastnila na potlačení povstania. Zo severovýchodu od Liptovského Hrádku nasadili bojovú skupinu „Wittenmeyer“, zloženú z troch zosilnených práporov 14. Waffen-Grenadier-Division SS. Jej úlohou bolo zaútočiť cez Kráľovu Lehotu a Malužinú na Brezno a nadviazať styk s jednotkami 68. divízie pri Vernári. Ťažisko útoku s využitím momentu prekvapenia bolo položené na juhovýchod, kde mala od Lučenca po Plešivec zaútočiť 18. SS divízia Horst Wessel. Jej ľavým susedom pri Krupine bol pluk SS Schill.

18. októbra 1944 sa začal nemecký generálny útok s cieľom zlikvidovať povstalecké územie. Predzvesťou generálneho útoku bolo zosilnené bombardovanie Banskej Bystrice, Liptovskej Osady, letiska Tri Duby a ďalších miest a priestorov. V severnej oblasti povstaleckého územia zaútočil pluk brigády Dirlwanger za podpory letectva na obrancov kóty Ostrô pri Bielom Potoku. Po ťažkom boji zblízka však musel ustúpiť. Na juhozápade nastúpil do útoku na Žibritov a Krupinu pluk „Schill“ z Antola. S úderom od Banskej Štiavnice v smere na Zvolen velenie 1. čs. armády na Slovensku rávalo a urobilo tam spolu s HŠPO potrebné opatrenia. Významné miesto v nich pripadlo najmä partizánskym jednotkám 1. čs. par-

38 V čase preberania funkcie sa na povstaleckom území rozšírila správa, že Červená armáda a po jej boku aj 1. čs. armádny zbor v ZSSR vstúpili na československú pôdu. Bol to, po prilete 2. čs. samostatnej paradesantnej brigády na povstalecké územie, ďalší významný impulz, ktorý pomohol zvýšiť sebadôveru povstalcov. Keď div. gen. R. Viest prebral velenie nad 1. československou armádou na Slovensku, mala 18 práporov pechoty, 27 batérií delostrelectva rozličného kalibru, 3 pancierové vlaky, 10 – 12 tankov, 20 bojových a niekoľko cvičných lietadiel a časť 2. československej paradesantnej brigády. Celkový stav sa pohyboval okolo 60 000 príslušníkov armády a 12 000 partizánov bojujúcich na povstaleckých frontoch. CSÉFALVAY, ref.2, s.188. dejiny Slovenska. V. zv. 1939-1945. Bratislava : Magnet Press Slovakia, 2008, s. 188.

39 Do 15. októbra 1944 na letisko Tri Duby bolo prepravených 1 739 príslušníkov 2. čs. samostatnej paradesantnej brigády v ZSSR a 365 ton zbraní a iného materiálu.

tizánskej brigády M. R. Štefánika, brigáde Za slobodu Slovanov, brigáde Jánošík a zväzku V. A. Karasiova-Stepanova. Partizánom a vojakom sa však nepodarilo postup skupiny „Schill“ zastaviť. Nepriateľ po ťažkých bojoch proti francúzskym a ďalším partizánom z Veličkovej brigády, oddielom zväzku Karasiova-Stepanova a rote povstaleckých vojakov dobyl Žibritov a Krupinu. Povstalci ustúpili jednak na sever, na Babinú a Dobrú Nivu, jednak na severovýchod – na Senohrad, kde bol sústredený 5. oddiel 1. čs. partizánskej brigády M. R. Štefánika. 19. októbra v ranných hodinách nepriateľská jednotka podnikla proti 1. čs. partizánskej brigáde M. R. Štefánika a zväzku V. A. Karasiova-Stepanova náhly útok a partizáni utrpeli citelné straty.

Velenie armády postupne začalo organizovať obranu Zvolena z juhu. Avšak obrana sa sformovala len proti pluku „Schill“, pričom velenie povstalcov nemalo ani tušenie o nebezpečenstve, ktoré sa ukázalo už na druhý deň. Dňa 19. októbra vyrazila do útoku 18. SS divízia Horst Wessel. Jej úlohou bolo zaútočiť z troch smerov. Operačným cieľom pravého (hlavného) prúdu bolo dobyť Muráň a potom postupovať na západ na Tisovec a na severovýchod na Červenú Skalu. Stredný prúd mal zaútočiť z Rimavskej Soboty cez Rimavskú Baňu na Tisovec a tam sa spojiť s hlavným prúdom. Lavý prúd divízie mal vyčkať, kým ostatné dva nepripútajú sily povstalcov, a potom podniknúť prekvapivý útok na priestor Podkrieváň – Detva.

V ten istý deň pravé krídlo divízie obsadilo dedinu Chyžné a stredný prúd postúpil k Rimavskej Bani. Ten deň bol úspešný aj pre pluk SS „Schill“, ktorému sa podarilo postúpiť a obsadiť Babinú južne od Zvolena. Lavý prúd 18. SS divízie Horst Wessel v tom čase ešte stál vo svojom východiskovom postavení. Vo večernom hlásení Höfleho z 19. októbra ešte nie je uvedený ani výsledok útoku pravého hlavného prúdu, postupujúceho na Muráň. Zrejme preto v spomínanom hlásení napísal, že nástup ľavej plukovej skupiny sa riadi podľa toho, ako postúpi útok pravej plukovej skupiny, a uskutoční sa až na osobitný príkaz, aby všetky operácie boli v súlade. Ďalej sa uvádzalo, že brigáda Dirlwanger nastúpi 21. októbra do útoku na Revúcu, južne od Ružomberka. 1. pluk mal po príchode do Ružomberka útočiť na juh a 2. pluk z Turčianskej Blatnice východným smerom na Revúcu. Na druhý deň, 20. októbra 1944, sa na juhozápade vďaka nasadeniu 2. čs. paradesantnej brigády, pancierového vlaku Štefánik, partizánskych oddielov brigády kpt. J. Nálepku, 2. a 3. práporu brigády Za slobodu Slovanov a partizánov brigády Pavel spolu s jednotkami III. TS podarilo stabilizovať obrannú líniu na čiare Dobrá Niva – Sása – Pliešovce. Pluk „Schill“ prešiel na sever od Bábinej do obrany, ale jednému z jeho práporov sa podarilo obsadiť Senohrad, východne od Krupiny. Dôležitá zmena však nastala v postupe 18. SS divízie Horst Wessel. Jej pravá útočná skupina obsadila v popoludňajších hodinách Revúcu a v nočných hodinách dobyla Muráň. Ďalší deň mala zaútočiť na Telgárt.

Zmena pomeru síl v prospech okupantov, najmä rýchly útok z juhu, viedla pre nepripravenosť a nedostatok povstaleckých síl k podstatnému zmenšovaniu povstaleckého územia. Pred divíziou Tatra na severozápade a na severe, pred brigádou „Dirlwanger“ a skupinou „Wittenmeyer“ sa povstalcom podarilo udržať si obranné postavenia. Rovnako úspešne si počínala podskupina II. TS pod velením kpt. J. Staneka na juh od Hranovnice. Odrazila všetky útoky jednotky vyčlenenej z armádnej skupiny Heinrichi, útočiacej z Popradu na juh. V postupe pluku 18. SS divízie do priestoru Muráňa bránili jednotky kpt. Naďa a partizáni. Tlaku útočníkov však neodolali, čo znamenalo, že Nemci vpadli do tyla II. TS, resp. podskupiny kpt. gšt. J. Staneka, ktorá v tom čase bojovala pri Vernári a Pustom Poli obrátene na východ. Po kríze na juhozápade vznikla nová, vážna kríza na juhovýchode.

Dňa 21. októbra pravá útočná skupina 18. SS divízie Horst Wessel po prekonaní dob-

re chránených cestných zátaras a po boji proti pancierovému vlaku Masaryk dobyla Červenú Skalu a Telgárt. Prieskumný oddiel divízie, tvoriaci v podstate stred jej útočnej zostavy, ďalej bojoval proti práporu kpt. L. Šušku pri Rimavskej Bani. Ľavé krídlo divízie ešte stálo na mieste.

Na západe, pred divíziou Tatra, povstalci pevne držali v rukách svoje obranné pozície. Necpalskou dolinou na juhovýchod od Martina, len krok za krokom postupoval pluk brigády Dirlwanger proti húževnatému odporu 1. čs. partizánskej brigády J. V. Stalina. Na juh od Bieleho Potoka stroskotal ďalší pluk brigády Dirlwanger na pevnej obrane príslušníkov VI. TS. Ani skupina „Wittenmeyer“ pri Kráľovej Lehote nedosiahla predpokladaný úspech.

Kým západné a severné frontové úseky odolávali, na východe a na juhu sa nemecký postup len spomaľoval, ale nedarilo sa ho zastaviť. Situácia povstalcov nebola vôbec jednoduchá. Bolo potrebné zabezpečiť celý južný, viac než 100 km dlhý úsek frontu. Nebolo však čím, chýbali zbrane.

Všeobecným ústupom povstalcov vyvstal problém prechodu do hôr. Vo vrcholných politických a vojenských orgánoch povstania sa o tom uvažovalo už od začiatku októbra 1944. Prijaté opatrenia smerovali na zabezpečenie tohto zámeru, no ich realizácia nebola na dostatočnej úrovni. Konkrétne kroky sa robili až v druhej polovici októbra.⁴⁰

V ôsmy deň nemeckého generálneho útoku proti povstaleckému územiu vyšiel rozkaz velenia armády o obrane centra povstania – Banskej Bystrice. Po odchode veliteľstva I. TS mal podľa toho rozkazu obranu Banskej Bystrice prevziať veliteľ posádky a na plnenie úloh mu boli pridelené jednotky, ktoré boli k dispozícii.

Dňa 25. októbra nepriateľská delostrelecká palba už ohrozovala letisko Tri Duby. Preto na rozkaz gen. Viesta odletel 1. čs. stíhací letecký pluk v troch skupinách na územia, ktoré už kontrolovala Červená armáda. Nepriateľ znova plne ovládol vzdušný priestor nad povstaleckým územím. Na druhý deň, 26. októbra 1944, nemecké vojská bez boja obsadili Zvolen, ktorý povstalci vyprázdnil a hneď rozvinuli útok v smere na Banskú Bystricu, kam sa ostatné nemecké jednotky nezadržateľne približovali od Brezna. Dňa 26. októbra 1944 Veliteľstvo 1. čs. armády na Slovensku sa presunulo na Donovaly, kam už predtým prišli aj politické orgány povstania. Odtiaľ gen. Viest nariadil opustiť Banskú Bystricu do rána 27. októbra. Ústup statočne kryli jednotky 2. čs. samostatnej paradesantnej brigády. Po obsadení Ban-

40 Na zasadnutí Rady na obranu Slovenska 22. 10. sa rozhodlo vytvoriť horské obranné oblasti takto: I. a II. TS (bez jednotiek v priestore Lom nad Rimavicou – Kokava), IV., V. a VI. TS skupiny mali zaujať obranné postavenia všeobecne na svahoch Nízkych Tatier a Veľkej Fatry. III. TS a gro leteckej skupiny mali zaujať pohyblivú obranu južne od Hrona, v pohorí Poľana Vepor – Slovenské rudohorie. 2. čs. paradesantná brigáda mala vytvoriť pohyblivú zálohu veliteľa armády v priestore Staré Hory – Motyčky. Stanovište veliteľa armády malo byť na Donovaloch. Rozkaz HŠPO z 25. 10. určil priestory činnosti pre partizánske jednotky operujúce dovtedy na oslobodenom území: pre 1. čs. partizánsku brigádu M. R. Štefánika, pre 1. čs. partizánsku brigádu J. V. Stalina, pre partizánske brigády Jánošík, Za slobodu Slovanov a kpt. J. Nálepku a rámcovo vymedzoval aj bojové zameranie pre partizánsku brigádu Gottwald. Každý partizánskej jednotke sa určovali dve obdobia činnosti. Podľa rozkazu sa prvé obdobie určilo „do príchodu Červenej armády na líniu Prešov, Košice, Miškovec, Lučenec, Šahy; potom sa začína druhé obdobie, t. j. odchod všetkých na západ do priestoru Bratislava, Brna a ďalej do Čiech.“ Podľa toho 1. čs. partizánska brigáda M. R. Štefánika mala v prvom období určený priestor základne „v horách 20 – 25 km severovýchodne od Liptovského Sv. Mikuláša, 1. čs. partizánska brigáda J. V. Stalina v horách 18 – 25 km severozápadne od Banskej Bystrice, brigáda kpt. J. Nálepku v horách 12 – 15 km juhozápadne od Banskej Bystrice, partizánska brigáda Jánošík v horách 15 – 20 km severovýchodne od Brezna, partizánska brigáda Za slobodu Slovanov 30 km západne od Banskej Štiavnice. Partizánska brigáda Gottwald mala pôsobiť proti komunikáciám Poprad – Spišská Nová Ves – Košice so štáбом pri brigáde Jánošík. Rozkaz vychádzal z toho, že armáda udrží oslobodené územie okolo Zvolena a Banskej Bystrice do 29. októbra. CSEFALVAY, ref. 2, s. 191-192.

skej Bystrice nemeckými okupačnými silami sa fakticky skončil odpor 1. čs. armády na Slovensku ako organizovaného celku a účasť partizánov na frontoch povstania.⁴¹

Ozbrojené sily SNP viazali v priebehu bojov na povstaleckých frontoch 48 000 – 50 000 nemeckých vojakov, ktorí nemohli byť nasadení na sovietsko-nemeckom fronte. Z tohto počtu prišlo v bojoch o život 4 200 nemeckých vojakov, 5 000 ich zranili a 300 nemeckých vojakov padlo do zajatia. Zároveň znemožňovali nemeckým vojskám plne využívať slovenské komunikácie na prepravu vojsk a materiálu na východný front a spôsobili im straty na živej sile a materiáli. Ozbrojeným vystúpením sa povstalecké Slovensko prihlásilo k cieľom protihitlerovskej koalície a SNP sa stalo jedným z najvýznamnejších ozbrojených vystúpení európskej protifašistickej rezistencie.⁴²

41 27. 10. 1944 sa zišla na Donovaloch Rada na obranu Slovenska, aby riešila otázky národnooslobodzovacieho boja slovenského ľudu vo vznikajúcej, celkom novej situácii. Prijalo sa rozhodnutie o prechode 1. čs. armády na Slovensku na partizánsky spôsob boja a o pokračovaní v aktívnom ozbrojenom zápase až do spojenia s Červenou armádou. Výsledkom rokovaní politikov s predstaviteľmi armády bol rozkaz div. gen. R. Viesta, vydaný v noci na 28. 10., podľa ktorého sa v armáde mali vytvárať 100-200-členné partizánske skupiny a v noci z 28. na 29. 10. prejsť na partizánsky spôsob boja. V čase vydania rozkazu velenie armády však už nemalo kontakt s väčšinou jednotiek, ani dostatočný prehľad o situácii, čo bolo spôsobené najmä tým, že sa prerušilo spojenie. Preto mnohí velitelia rozkaz nedostali, navyše v tom čase už väčšina jednotiek bola rozložená. Prechod vojakov na partizánsky spôsob boja sa stal vecou jednotlivých veliteľov i radových príslušníkov armády a kontaktov s existujúcimi partizánskymi jednotkami. Slovenské národné povstanie bolo kulminovaním domáceho ozbrojeného odboja a z morálneho hľadiska obranným bojom proti cudzej vojenskej moci. Prejavilo sa v ňom skutočné zmýšľanie veľkej časti slovenského národa, ktorý sa vzoprel na obranu svojej krajiny za cenu nesmiernych obetí. Jeho vojenský význam spočíval v ovládaní dôležitého územia s významnými komunikačnými uzlami, ktoré spájali severné krídlo nemeckej obrany pred ČA s južným. CSÉFALVAY, ref. 2, s. 192.

42 Ref. 2, s. 428-431.